

Позднякова Інна,

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка,

pozdneyakova@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИДАВНИЦТВ (ГОЛОВЛІТ) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена аналізу «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт)» як ключового нормативного документа, що став основою для формування радянської системи політичної цензури у 1920–1930-ті роки. Документ, ухвалений на ранньому етапі існування радянської держави, закріплював не лише організаційні принципи діяльності Головліту, а й визначав ідеологічні рамки функціонування радянської системи. У статті досліджується структура та основні положення документа. Особливу увагу зосереджено на механізмах, які дозволяли державі контролювати як зміст друкованих видань, так і сам процес книговидавання, поширення літератури, періодики та іншої друкованої продукції. Показано, що «Положення» було інструментом створення нової системи суспільних відносин, у якій література та видавнича діяльність розглядалися як частина ідеологічного апарату й мали працювати на укріплення влади більшовиків. Це забезпечувало панування моноідеологічних принципів та витіснення будь-яких альтернативних думок, що засвідчує значення «Положення» у ширшому контексті, у контексті формування радянської політичної культури. Зазначено, що документ відіграв вирішальну роль у поступовому формуванні практик тотального контролю над суспільством. У статті здійснено порівняльний аналіз окремих положень документа з інструкціями та постановами, оприлюдненими раніше, що дозволяє простежити еволюцію радянської цензурної політики від локального контролю за друком до всеосяжної системи ідеологічного впливу. Таким чином, аналіз «Положення про Головліт» дозволяє зрозуміти природу радянської цензури як складника процесу утвердження тоталітарної системи, яка ставила перед своїми пропагандистами завдання висвітлювати поточну ситуацію в економіці та політичному житті власної країни у найбільш вигідний для влади спосіб та дискредитувати будь-яких противників режиму. Стаття набуває особливої актуальності у світлі проблеми свободи слова та інформаційної безпеки в умовах сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: архівні джерела, Головліт, ідеологічний контроль, політична цензура.

Партійність радянської історичної науки та її ідеологічна заангажованість супроводжувалася введенням до наукового обігу матеріалів, що мали відповідати певним політичним настановам. Окрім того, засекречення частини архівних матеріалів не давало науковцям змоги здійснити об'єктивний аналіз цензурної політики радянської влади. Деідеологізація історичної науки початку 90-х рр. ХХ ст. сприяла запровадженню новітніх підходів до вивчення історичних проблем, у тому числі щодо висвітлення діяльності цензурних інституцій, з'ясування методів та засобів реалізації радянської цензурної політики.

Вітчизняні науковці, використовуючи матеріали українських архівів та архівосховищ російської федерації, розпочали досліджувати особливості цензурної системи в УСРР. Так, у дисертації В. Бабюха досліджено роль та місце органів цензури у системі політичного нагляду радянської України 1920–1930-х рр. (Бабюх В., 2007). Дисертаційне дослідження Т. Стоян присвячене висвітленню історії становлення та функціонування системи партійно-радянських

органів політичної цензури в роки непу (Стоян Т., 2010). У науковій роботі І. Позднякової розкриті основні методи радянської цензурної політики протягом 1917–1929 рр. (Позднякова І., 2010). З-поміж досліджень також вирізняється монографія О. Федотової з історії політичної цензури друкованих видань у радянській Україні, в якій авторка розкрила процес встановлення нагляду за творами друку одразу після жовтневого перевороту (Федотова О., 2009). Утім історія розробки «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт)» не отримала самостійного висвітлення.

Мета статті – проаналізувати процес розробки «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт)» та з'ясувати його значення у формуванні механізмів державного контролю за видавничою діяльністю.

Реалізація мети дослідження можлива лише за умови неупередженого використання архівних матеріалів, які зберігалися в архівосховищах СРСР та, зокрема, російської федерації під грифом «таємно».

Варто зауважити, що, незважаючи на широту та різноманіття документів з історії цензурної політики, дослідники натрапляють на неповноту і фрагментарність джерельної бази. Це пов'язано з багатьма факторами – неповною розсекреченістю матеріалів ЦК КПРС, органів держбезпеки та цензурних органів. Робота ускладнюється розпорошеністю матеріалів, основні з яких зберігаються в російських архівних фондах. Втрата документів, а можливо, і свідоме нищення також створюють певні інформаційні прогалини в історії цензурної політики. Так, у Державному архіві російської федерації фонд Головліту РСФРР з матеріалами за період з 1922 до 1938 рр. вважається загубленим. А за свідченнями співробітників ЦДАВО України в процесі евакуації під час Другої світової війни було втрачено частину архівних матеріалів Укрголовліту (Позднякова І., 2021, с. 577).

Загалом специфіку цензурної політики радянської влади 1917–1929 рр. відбито в різноманітних типах та видах документів, до яких належать: законодавчі акти державних органів влади; документи партійних органів; матеріали діловодства державних установ; документи громадських організацій, що так чи інакше стосуються цензурної політики; документи особистого походження, що містять листи громадських та політичних діячів, в яких висловлювалися протести проти свавілля цензорів, а також скарги та клопотання представників і власників видавництв, друкарень і поширювачів друкованих видань.

Одним зі складників джерельної бази є матеріали, які віддзеркалюють роль, місце та зміст діяльності Головліту РСФРР. Аналіз цих документів має принципове значення для розуміння сутності та особливостей радянської цензури, яку з 1922 р. уособлювало вказане відомство. Будучи структурним підрозділом Наркомату освіти, Головліт залежав від нього лише формально, підпорядковуючись на практиці виключно партійним органам.

Фонд Головного комітету у справах літератури та видавництв РСФРР, створений у червні 1922 р., став доступним для дослідників лише з 1991 р. Він зберігається у Державному архіві російської федерації (Ф. Р–9425) і складається з нормативної документації та листування з ЦК РКП(б)–ВКП(б). Як уже згадувалося, особливою рисою фонду є те, що він містить документи лише з 1938 р.

Зважаючи на це, для з'ясування питань, пов'язаних з досліджуваною проблемою, дослідникам доводиться використовувати опубліковані матеріали з фонду Петроградського Губліту (згодом Леноблмиськліту), в якому досить повно представлено майже всі розпорядження, циркуляри та інші документи, що надходили з центру. Цей фонд значною мірою введений до наукового обігу в окремих публікаціях та збірниках документів¹. Опубліковані джерела переконливо доводять, що процес управління творчістю поширювався не лише на друковані матеріали, а й на долі окремих письменників та журналістів.

¹ *Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы.* Москва, 2004. 576 с. (Серия «Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы»); *История советской политической цензуры. Документы и материалы.* Москва, 1997. 672 с.

Укладачі ще одного збірника документів, які тривалий час зберігалися під грифом «таємно», надали перевагу оприлюдненню рішень Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) та матеріалів, які проливають світло на причини прийняття партійними інституціями рішень цензурного характеру².

В українських архівах, зокрема у Центральному державному архіві громадських об'єднань України – фонді «Центральний Комітет Комуністичної партії України» (Ф. 1)³ та у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – фонді «Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ)» (Ф. 177)⁴, також зберігається частина матеріалів, що дозволяють виявити ініціаторів створення окремих нормативно-правових актів та з'ясувати цілі, які вони переслідували.

Як відомо, після запровадження непу приватно-кооперативні видавництва активізували свою діяльність. Від державних їх відрізняло насамперед те, що вони орієнтувалися на смаки та потреби читача, а не на відповідні ідеологічні установки. Діяльність цензурних інституцій не була чітко узгодженою. З метою об'єднання всіх видів цензури Раднарком декретом від 6 червня 1922 р. затвердив «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт РСФРР)». У згаданому документі було визначено мету створення цензурного органу, його склад та завдання⁵. Цей документ має винятково велике значення, оскільки з появою Головліту починався новий етап в історії радянської цензурної політики.

Власне, саме рішення про організаційне об'єднання цензурних функцій, що розподілені між різними відомствами, прийняте 10 лютого 1922 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б). Саме тоді було вирішено надалі не розпорошувати цензурні функції, а сконцентрувати їх під одним управлінським «дахом».

Вирішальне значення у процесі формування нового органу радянської цензури мало засідання Політбюро ЦК РКП(б) від 22 березня 1922 р. за участю Л. Каменєва, Й. Сталіна, М. Калініна та О. Рикова. Дев'ятим на порядку денному стояло питання про військово-політичну цензуру ДПУ (6 лютого Всеросійська надзвичайна Комісія була реорганізована в Державне політичне управління (ДПУ) з дещо урізаними повноваженнями. – *Авт.*). Воно обговорювалося за участю представників низки відомств: наркома освіти А. Луначарського, керівника Державного видавництва М. Мещерякова, заступника голови ДПУ І. Уншліхта і заступника Агітпропу ЦК Я. Яковлєва.

Прийняте на тому засіданні рішення на роки визначило організаційні засади побудови та функціонування радянської цензури. У ньому говорилося: «а) визнати за необхідне об'єднання всіх видів цензури в одному центрі (при Народному комісаріаті освіти) з відокремленням під керівництво ДПУ спостереження за друкарнями; б) на чолі всієї цензури повинна стояти одна особа, яка призначатиметься Наркоматом освіти з помічниками від військового відомства та ДПУ; в) доручити комісії у складі Луначарського, Рикова, Уншліхта та представника військового відомства розробити на основі зазначеного вище проєкт положення протягом тижня; г) прийняти пропозицію Мещерякова та колеги Агітпропвідділу ЦК про звільнення від цензури видань Держвидаву, партійно-радянської преси, Головополітосвіти, ЦК РКП та Комінтерну»⁶.

Уперше комісія зібралася 5 квітня 1922 р. задля затвердження «Переліку відомостей, що становлять таємницю та не підлягають розголошенню», який складався з 23 пунктів. Згодом було розпочато роботу над самим Положенням про цензуру.

² *Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917–1956.* Москва, 2005. 752 с. (Серия «Россия. XX век. Документы»).

³ *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* Фонд 1. Оп. 20. Документи відділів ЦК КП(б)У (1918–1926).

⁴ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* Ф. 177. Оп. 1. (1919–1934).

⁵ Положение о Главном Управлении по делам литературы и издательства от 6 июня 1922 года. *История советской политической цензуры. Документы и материалы.* Москва, 1997 С. 35–36.

⁶ Постановление Политбюро О военно-политической цензуре ГПУ от 22 марта 1922 года. *Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917–1956.* Москва, 2005. С. 42.

28 квітня 1922 р. комісія зібралася востаннє. На засіданні було прийнято проєкт «Положення про цензуру». Цензурний орган мав називатися Головний комітет у справах друку (ГКД). Після засідання О. Риков вніс поправку, висловившись проти такої назви (Зеленов М., 2000, с. 248).

Проєкт Положення складався із трьох глав. У першій визначалися завдання ГКД (недопущення появи у пресі агітації проти Радянської влади), у другій – функції ГКД (надання дозволів на право видання рукописів та попередній перегляд усіх матеріалів, призначених до друку), у третій – склад ГКД. Причому перші дві глави майже без змін увійшли до остаточної редакції Положення про Головліт. З приводу ж третьої виникли суперечки, пов'язані з тим, що військове відомство намагалось відстояти право керувати помічником, який призначався зі складу РСЧА та ДПУ. Крім того, Секретаріат ЦК повідомив О. Рикову, що Л. Каменєв вносить пропозицію до «Положення про військову цензуру» щодо звільнення від цензури Академії наук та вищих навчальних закладів. В останніх відповідальність мали покласти на ректорів. Риков надіслав до Політбюро лист, у якому наголошував на недоцільності такої пропозиції. Зрештою, в результаті дебатів члени комісії дійшли висновку, що від цензури можна звільнити лише академічні видання (Зеленов М., 2000, с. 249).

Остаточним результатом обговорень стало рішення Раднаркому від 6 червня 1922 р. про створення Головліту РСФРР, що проіснував під різними назвами до 13 квітня 1991 р. як головний легальний орган радянської цензури.

Спочатку Головліт задумувався як структура, що підпорядковувалася колегії Наркомату освіти, що викликало заперечення голови Раднаркому. Тоді було вирішено, що орган централізованої цензури підпорядковуватиметься безпосередньо наркомату освіти.

Пункт 6-й зафіксував керівний склад Головліту та порядок його призначення. Він виглядав таким чином: «На чолі Головного управління у справах літератури та видавництва стоїть завідувач, що призначається Колегією Наркомату освіти, та два помічники, узгоджені з Реввійськразом Республіки та Державним політичним управлінням, що перебувають у підпорядкуванні як завідувача, так і відповідного органу за приналежністю»⁷. Переважно зміни стосувалися призначення та підзвітності помічників завідувача Головліту. В остаточному тексті положення було зафіксовано, що вони призначаються колегією Наркомату освіти, але підпорядковуються не тому органу, що їх призначив, а «відповідному», тобто РВРР та ДПУ.

На засіданні постало питання й про назву декрету та центральної цензурної установи. Виходило, що у декреті «Про військову цензуру» більше йшлося про цензуру політичну. 9 червня 1922 р. Секретаріат Раднаркому отримав телефонограму від Наркомату освіти, у якій повідомлялося про перейменування Головного комітету у справах друку на Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт) (Зеленов М., 2000, с. 253–254).

23 червня 1922 р. Положення про Головліт було опубліковане в пресі.

У Положенні зазначалося: «З метою об'єднання всіх видів цензури друкованих творів створюється Головне управління у справах літератури та видавництв при Наркоматі освіти та його місцеві органи при губернських відділах народної освіти. На Головліт та його місцеві органи покладається: а) попередній перегляд усіх призначених до опублікування творів – періодичних, нот, карт; б) укладання списків друкованих творів, визнаних забороненими. Головліт забороняє видання та розповсюдження творів, які: а) містять агітацію проти радянської влади; б) розголошують військові таємниці республіки; в) збурюють громадську думку; г) розпалюють національну ворожнечу та релігійний фанатизм; д) мають порнографічний характер»⁸.

Від цензури звільнялися видання Комінтерну, губкомів РКП(б) і загалом вся комуністична партійна преса, видання Держвидаву, Головполітосвіти, Академії наук. На Головліт також було

⁷ Положение о Главном Управлении... С. 36.

⁸ Положение о Главлите от 6 июня 1922 года. *Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы*. Москва, 1997. С. 32.

покладено нагляд за друкарнями, боротьбу з підпільними виданнями, боротьбу з перевезенням через кордон забороненої літератури. Завідувачі друкарень під страхом притягнення до судової відповідальності зобов'язані були неухильно слідкувати за тим, щоб твори, які друкуються у їхніх друкарнях, мали візу з дозволом Головліту⁹.

Необхідно звернути увагу на особливий пункт положення, в якому говорилося, що рішення Головліту російської федерації з перших днів його існування мали поширюватися на територію України – Київ, Харків, Одесу та інші губернські міста (Бабюх В., 2007, с. 85).

Отже, що саме змінилося у системі контролю за друкованими творами порівняно з умовами, які спостерігалися до створення Головліту? Згадане положення передбачало зміну функцій ДПУ у цій галузі. Тепер у його компетенцію входила боротьба з поширенням забороненої літератури та нагляд за ввезенням літератури з-за кордону. У зв'язку з цим ДПУ втратило право попереднього цензурування, хоча могло вимагати заборони того чи іншого друкованого матеріалу та продовжувало відігравати одну з провідних ролей у здійсненні цензурної політики.

Хоча критерії, покладені в основу заборон опублікування чи поширення друкованої продукції, були вироблені до червня 1922 р., у цьому положенні обмеження та заборони були більш чітко впорядковані. Сам же новостворений Головліт був офіційно затверджений Раднаркомом, а його діяльність регламентовано та легалізовано відповідними державними інституціями. Щойно організована цензурна установа відрізнялася також від попередників за рівнем підпорядкованості. Цензурні інституції, що діяли раніше, зокрема політвідділ Держвидаву та Головне управління у справах друку, були складниками Держвидаву РСФРР. Головліт було створено як інститут, рівний за рангом Держвидаву. Крім того, у положенні вказувалося, що колегія Головліту, до якої входили завідувач з помічниками, призначалася колегією Наркомату освіти. Практично ж склад цієї колегії до середини 1920-х рр. затверджувався органами ЦК партії, а вже потім дублювався постановою Наркомату освіти.

Підтвердженням цього є процес формування колегії Головліту, який розпочався 13 липня 1922 р., коли заступник завідувача Агітпропвідділу ЦК РКП(б) Я. Яковлев вніс на розгляд Секретаріату пропозицію затвердити Головний комітет у справах друку у складі: Мещеряков – голова, Лебедев-Полянський – його заступник, Етінгоф – від військового відомства, Ашмарін – від ДПУ. Таку пропозицію було у терміновому порядку розглянуто і схвалено на засіданні Секретаріату ЦК РКП(б) 14 липня, а через два тижні, 29 липня 1922 р., Президія колегії Наркомату освіти продублювала це рішення постановою за № 404, затвердивши де-юре вищезазначений персональний склад Головліту (Зеленов М., 2000, с. 260).

Таким чином, «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт)» стало одним із ключових нормативних актів, який заклав організаційно-правові основи радянської системи цензури. Документ визначав структуру та повноваження Головліту й був інструментом формування політики тотального обмеження свободи слова та підпорядкування видавничої справи завданням радянської ідеології. Це робить його важливим історичним матеріалом дослідження радянської цензурної політики.

Список літератури

Бабюх В. А., 2007. *Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Київ.

Зеленов М. В., 2000. *Аппарат ЦК РКП(б)–ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы.* Нижний Новгород.

Позднякова І. С., 2021. До проблеми аналізу джерел з історії радянської політичної цензури. *Грааль науки.* № 4. Вінниця. 577–582.

Позднякова І. С., 2010. *Цензурна політика в радянській Росії у 1917–1929 рр.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Дніпропетровськ.

⁹ Положение о Главлите... С. 32–33.

- Стоян Т. А., 2010. *Політична цензура в УРСР у 20–30-ті рр. XX ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Київ.
- Федотова О. О., 2009. *Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.)*. Київ.

Inna Pozdniakova

REGULATIONS ON THE MAIN DEPARTMENT FOR LITERATURE AND PUBLISHING (GOLOVLIT) AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE FORMATION OF SOVIET CENSORSHIP POLICY

This article analyzes the “Regulations on the Main Directorate for Literature and Publishing (Golovlit)” as a key regulatory document that laid the foundations of the Soviet system of political censorship in the 1920s and 1930s. Adopted in the early years of the Soviet state, the document not only set the organizational framework for Golovlit’s activities but also outlined the ideological principles underpinning the system’s operation. The article examines the structure and main provisions of the Regulations, with particular attention to the mechanisms that enabled the state to control both the content of printed materials and the entire publishing process – from book production to the distribution of literature, periodicals, and other printed works.

The study demonstrates that the Regulations served as an instrument for reshaping social relations by turning literature and publishing into components of the ideological apparatus, designed to strengthen Bolshevik power. This ensured the dominance of a single ideology and the suppression of alternative viewpoints, underscoring the broader significance of the Regulations in shaping Soviet political culture. The document played a decisive role in institutionalizing practices of total social control.

A comparative analysis of selected provisions of the Regulations with earlier instructions and decrees makes it possible to trace the evolution of Soviet censorship policy – from localized press control to a comprehensive system of ideological influence. The analysis highlights how censorship became an integral part of the establishment of a totalitarian regime, which pursued two main tasks: first, to present the political and economic situation of the Soviet Union in a manner favorable to the authorities; and second, to discredit opponents of the regime.

The article is particularly relevant today, in light of the ongoing Russian-Ukrainian war, as it raises broader issues of freedom of speech and information security.

Key words: archival sources, Golovlit, ideological control, political censorship.

References

- Babiukh V. A., 2007. *Politychna tsenzura v Ukraini v 1920–1930-kh rr.* [Political censorship in Ukraine in the 1920s and 1930s.]. Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, 07.00.01 – History of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
- Zelenov M. V., 2000. *Apparat TsK RKP(b)–VKP(b), tsenzura i istoricheskaya nauka v 1920-e godi* [The apparatus of the Central Committee of the RCP(b)–VKP(b), censorship and historical science in the 1920s.]. Nizhnii Novgorod. (In Russian).
- Pozdniakova I. S., 2021. *Do problemy analizu dzherel z istorii radianskoi politychnoi tsenzury* [On the problem of analyzing sources on the history of Soviet political censorship]. *Hraal nauky*. № 4. Vinnytsia. 577–582. (In Ukrainian).
- Pozdniakova I. S., 2010. *Tsenzurna polityka v radianskii Rosii u 1917–1929 rr.* [Censorship policy in Soviet Russia in 1917–1929]. Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, 07.00.02 – World History. Dnipropetrovsk. (In Ukrainian).
- Stoian T. A., 2010. *Politychna tsenzura v URSR u 20–30-ti rr. XX st.* [Political censorship in the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s.]. Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences, 07.00.01 – History of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
- Fedotova O. O., 2009. *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR–URSR (1917–1990 rr.)* [Political censorship of printed publications in the Ukrainian SRR–Ukrainian RSR (1917–1990)]. Kyiv. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025